

M. Tuynman
M. Planije

Monitor Maatschappelijke Opvang Jaarbericht 2010

Vraag- en aanbodgegevens van de
maatschappelijke opvang en vrouwenopvang in
2009

Trimbos-instituut, Utrecht, 2011

 **Trimbos
instituut**

Netherlands Institute of
Mental Health and Addiction

Colofon

Opdrachtgever

Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport

Projectleiding

M. Tuynman

Projectuitvoering

M. Tuynman

M. Planije

Met dank aan:

M. Clarijs en G. van Dam, Federatie Opvang

Trimbos-instituut
Da Costakade 45
Postbus 725
3500 AS Utrecht
T: 030-297 11 00
F: 030-297 11 11

© 2011, Trimbos-instituut, Utrecht.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande toestemming van het Trimbos-instituut.

Inhoud

Samenvatting	5
1 Inleiding	7
2 Capaciteit in de opvang 2009	11
2.1 Capaciteit naar sector 2007-2009	11
2.2 Capaciteit maatschappelijke opvang naar voorzieningensoort 2007-2009	12
2.3 Capaciteit vrouwenopvang naar voorzieningensoort 2007-2009	14
3 Cliënten in de opvang in 2009	15
3.1 Aantal cliënten in de opvang.	15
3.2 Leeftijd en geslacht van cliënten	17
3.3 Voorzieningengebruik naar leeftijd	19
3.4 Nationaliteit van cliënten in de opvang	20
3.5 Etniciteit van cliënten in de opvang	23
3.6 Verblijfsduur van cliënten in de opvang	24
Bijlage 1: Beschrijving van voorzieningen.	27
Bijlage 2: Verantwoording capaciteitsgegevens	31
Literatuur	33

Samenvatting

Naar schatting maximaal 65.100 cliënten maakten in 2009 gebruik van minstens 19.700 plekken in de maatschappelijke opvang en vrouwenopvang. In de maatschappelijke opvang nam de totale capaciteit af ten opzichte van 2008, terwijl deze in de vrouwenopvang ongeveer gelijk bleef. De afname in de capaciteit van de maatschappelijke opvang komt bijna geheel op het conto van een afname in het begeleid wonen. Tegelijkertijd steeg de capaciteit in het beschermd wonen en het begeleid zelfstandig wonen bij de Regionale Instellingen voor Beschermd Wonen. Aanbieders voor maatschappelijke opvang en vrouwenopvang bieden steeds meer preventieprojecten aan, hoewel dit soort projecten nog steeds een klein deel uitmaakt van hun totale capaciteit.

De meeste cliënten van de *maatschappelijke opvang* zijn mannen van 30 jaar of ouder, maar er worden steeds meer cliënten van jonger dan 30 en steeds meer vrouwen opgevangen: inmiddels is 35% jonger dan 30 jaar en 30% vrouw. Naar schatting werden er 3.100 minderjarigen (jonger dan 18) en 5.300 jong volwassenen (18-22 jr) opgevangen in de maatschappelijke opvang. Van de cliënten van de maatschappelijke opvang heeft 85% de Nederlandse nationaliteit, hoewel minder dan de helft van hen (44%) Nederlands autochtoon is. Hoewel er nog steeds weinig cliënten met Midden- of Oost Europese nationaliteiten zijn, stijgt hun aandeel snel: in 2009 steeg hun aandeel van 0,5 naar 1,7% van de cliënten in de maatschappelijke opvang. Gemiddeld verblijft twee derde (64%) van de cliënten van 24-uurs woonvoorzieningen korter dan twee jaar in dit soort voorzieningen. Ten opzichte van 2008 verblijven ze gemiddeld langer in 24-uurs woonvoorzieningen met meerzorg.

Cliënten van de *vrouwenopvang* zijn veel jonger dan van de maatschappelijke opvang, en zij nemen vaak hun kinderen mee. In 2009 werden er in de vrouwenopvang minder kinderen (jonger dan 18 jaar) opgevangen dan in 2008: naar schatting 4.300. In de vrouwenopvang heeft 77% van de cliënten de Nederlandse nationaliteit en is slechts 34% autochtoon Nederlandse. Cliënten verblijven korter in de vrouwenopvang dan in de maatschappelijke opvang: 90% van hen verblijft korter dan 2 jaar in 24-uurs woonvoorzieningen. Ten opzichte van 2008 verblijven ze langer in 24-uurs woonvoorzieningen met partiële begeleiding.

1 Inleiding

In 2000 startte de Monitor Maatschappelijke Opvang (MMO) op initiatief van het ministerie van Volksgezondheid Welzijn en Sport (VWS). Doelstelling van de MMO is het behouden en verwerven van inzicht omtrent gebruik van en aanbod in de maatschappelijke opvang en vrouwenopvang. In dit jaarbericht treft u een beschrijving van het gebruik en de capaciteit in de maatschappelijke opvang in 2009.

De gegevens in deze monitor zijn afkomstig van de registraties van instellingen voor maatschappelijke opvang en vrouwenopvang die aangesloten zijn bij de branchevereniging, de Federatie Opvang. Deze instellingen registreren gegevens over hun capaciteit, de geleverde diensten en hun cliënten ten behoeve van hun eigen bedrijfsvoering en ten behoeve van verantwoording aan financiers zoals gemeenten en zorgkantoor.

Conform de Regeling Maatschappelijke Ondersteuning zijn centrumgemeenten ervoor verantwoordelijk dat instellingen hun gegevens aanleveren aan een daartoe aangewezen partij die de gegevens beheert en verzamelt. Formeel is er momenteel geen aangewezen partij, maar in de praktijk verzamelt en beheert de Federatie Opvang een groot deel van de in de Regeling aangewezen gegevens. Het Ministerie van VWS verstrekt aan de Federatie Opvang een subsidie om deze gegevens te verzamelen en aan het Trimbos-instituut te leveren. Het Trimbos-instituut beschrijft het gebruik en de capaciteit van de maatschappelijke opvang (MO) en vrouwenopvang (VO) op basis van deze gegevens in de monitor maatschappelijke opvang.

De Federatie Opvang verzamelt alleen gegevens over de bij de Federatie aangesloten instellingen. Het is niet bekend wat de dekkingsgraad is van het bestand van de Federatie Opvang, omdat er geen landelijk overzicht is van alle instellingen die maatschappelijke opvang of vrouwenopvang aanbieden. Eind april 2011 lanceerde de Federatie Opvang de website www.opvangatlas.nl, die op langere termijn deze functie mogelijk zal kunnen vervullen. De Federatie Opvang schat zelf dat 90 tot 95% van de instellingen voor maatschappelijke opvang en vrouwenopvang bij de branchevereniging aangesloten zijn. De instellingen die niet bij de Federatie aangesloten zijn, zijn over het algemeen kleinere instellingen. Zo'n elf jaar geleden werd het aandeel aangesloten instellingen nog geschat op 86% (Trimbos-instituut, 2000: 75-76).

De gegevens van de 22 regionale instellingen voor beschermd wonen (RIBW's) zijn niet in deze monitor betrokken. Evenals de meeste van de in deze monitor beschreven instellingen bieden RIBW's woonbegeleiding en kleinschalige woonvoorzieningen voor psychiatrische patiënten. RIBW's zijn vooral bedoeld voor die mensen bij wie het aannemelijk is dat zij niet meer zelfstandig kunnen wonen, terwijl maatschappelijke opvang en vrouwenopvang meer bedoeld zijn als tijdelijke voorziening totdat iemand uitstroomt naar (begeleid) zelfstandig wonen of een AWBZ-gefinancierde voorziening voor lang verblijf (zoals verpleeghuizen of RIBW's). Vrijwel alle maatschappelijke opvanginstellingen beschikken ook over kleinschalige woonvoorzieningen voor psychiatrische patiënten, ook wel RIBW plaatsen genoemd. Meer dan de helft (57%) van de RIBW's ontvangt van de gemeente subsidie voor het leveren van maatschappelijke opvang (Van Tuijn, Gijsselaers en De Haan, 2010: 8).

In 2009-2010 waren er 86 instellingen aangesloten bij de Federatie Opvang, waarbij het Leger des Heils stond ingeschreven als 11 verschillende instellingen. Van deze 86 instellingen leverden er 69 gegevens aan over de capaciteit van de opvang.

- Van 39 van deze 69 instellingen kon de Federatie Opvang via de registratiesystemen informatie krijgen over de capaciteit en over kenmerken van de cliënten.
- De overige 30 van deze 69 leverden gegevens aan over de capaciteit via een vragenlijst, en geen gegevens over de kenmerken van de cliënten.

Van 3 kleinere instellingen kreeg de Federatie geen informatie over de capaciteit en nam toen de laatst bekende capaciteit uit 2008 over als schatting van de capaciteit in 2009. Zij vertegenwoordigen 91 capaciteitsplekken, dat is nog geen half procent van het totaal aantal aangeleverde capaciteitsplekken.

Er zijn dus 14 instellingen die geen informatie verstrekten of waarvan de laatst bekende informatie uit 2007 stamt. Daarvan zijn er 9 die nauwelijks maatschappelijke opvang of vrouwenopvang bieden, hoewel woonbegeleiding vaak wel tot hun dienstenpakket behoort. Van deze negen instellingen bieden

- 5 voornamelijk geestelijke gezondheidszorg, meestal inclusief woonbegeleiding;
- 1 voornamelijk Jeugdzorg;
- 2 beschermd wonen (RIBW's);
- 1 voornamelijk ambulante hulpverlening aan straatprostituees.

De andere vijf bieden ook maatschappelijke opvang of vrouwenopvang. Uit de websites en jaarverslagen van deze vijf instellingen blijkt dat zij naar schatting 66 plekken in de maatschappelijke opvang vertegenwoordigen, waarvan 55 in de zwerfjongerenopvang, 16 plaatsen in de vrouwenopvang en een onbekend aantal plekken voor begeleid wonen.

De 39 instellingen die cliëntgegevens aanleverden, vertegenwoordigen 78% van de totale capaciteit: 77% van de capaciteit in de maatschappelijke opvang en 82% in de vrouwenopvang. In aantallen cliënten is het bestand van de Federatie dus ruim voldoende voor een representatief beeld van zowel de cliënten in de maatschappelijke opvang als de vrouwenopvang. Echter, er is maar beperkte betrouwbare en vergelijkbare informatie over deze cliënten beschikbaar. In deze monitor rapporteren we over leeftijd, geslacht, voorzieningengebruik, nationaliteit, geboorteland en verblijfsduur. Andere belangrijke informatie over cliënten kan echter niet beschreven worden. We kunnen geen beeld geven van de problematiek van cliënten en het effect van de verleende diensten, de aanleiding tot dakloosheid of hoeveel jongeren opgevangen worden in volwassenenopvang.¹

De belangrijkste reden voor deze beperkte informatie over cliënten is dat instellingen niet altijd even volledig en eenduidig registreren. In het kader van een advies aan het Ministerie van VWS over herziening van registratiebepalingen in de Regeling maatschappelijke ondersteuning verrichtte het Trimbos-instituut recentelijk een quickscan onder instellingen voor maatschappelijke opvang en vrouwenopvang naar de kansen en belemmeringen voor goede registratie (Tuynman, Planije en Been, 2010). Uit

---

¹ Dit laatste is wel wenselijk, maar er was tot voor kort geen consensus over de definitie van zwerfjongeren. Ook is niet vastgelegd (bijvoorbeeld in de Regeling maatschappelijke ondersteuning) dat instellingen dienen te registreren in hoeverre de door hen geboden opvangfaciliteiten specifiek geschikt zijn voor het opvangen van jongeren, gezinnen met kinderen, of volwassenen.

deze quickscan bleek dat de belangrijkste redenen waarom instellingen onvolledig of niet goed registreren zijn dat:

- instellingen voor MO en VO een grote registratiedruk ervaren, met name doordat zij hun verrichtingen moeten verantwoorden voor veel verschillende financieringsstromen (AWBZ, Zorgverzekeringswet, Wmo, Jeugdzorg, justitie);
- er onduidelijkheid heerst over definities en begrippen;
- instellingen het nut en de meerwaarde van registratie van bepaalde onderwerpen niet altijd zien;
- de in artikel 4 van de Regeling maatschappelijke ondersteuning genoemde registratie-items niet altijd goed aansluiten bij recente ontwikkelingen in het veld.

Concluderend geeft het bestand van de Federatie Opvang een goed beeld van de capaciteit in de maatschappelijke opvang en vrouwenopvang. Maatschappelijke opvang geleverd door RIBW's blijft buiten beeld. Wat betreft cliënten in de maatschappelijke opvang en vrouwenopvang is het bestand ruim voldoende voor trendbeschrijvingen op een beperkt aantal onderdelen.

2 Capaciteit in de opvang 2009

2.1 Capaciteit naar sector 2007-2009

Sommige instellingen registreren hun capaciteit in hun cliëntregistratiesysteem, andere hebben daarvoor een apart registratiesysteem of een formulier. De Federatie Opvang betreft gegevens over de opvangcapaciteit via vragenlijsten en via automatische versleutelde gegevensuitwisseling. Dat laatste kan alleen bij instellingen die de systemen Clever, Regas of Octo gebruiken. Clever is van oorsprong het registratiesysteem dat wordt gehanteerd door het Leger des Heils, maar er zijn ook andere instellingen die dit systeem hanteren. Regas is het meest gebruikte andere systeem. Octo is van oorsprong ontwikkeld door de organisatie Limor (zie bijlage 2).

Van een drietal instellingen kon de Federatie Opvang geen capaciteitsgegevens krijgen over 2009. De Federatie schatte de capaciteit voor deze instellingen op basis van de laatst bekende cijfers. Deze drie vertegenwoordigen samen een capaciteit van 91 plekken. Dat is een grote verbetering ten opzichte van het vorige jaarbericht, toen er nog voor 15 instellingen en 964 plaatsen geschat moest worden. In totaal, maatschappelijke opvang en vrouwenopvang samen, is van 72 bij de Federatie Opvang aangesloten instellingen de capaciteit bekend.

De instellingen voor maatschappelijke opvang en vrouwenopvang die bij de Federatie Opvang aangesloten zijn en waarvan de capaciteit bekend is hebben in totaal 19.700 plaatsen.² Daarmee lijkt de stijging die in 2008 inzette, zich niet door te zetten, hoewel er nog altijd meer capaciteit is dan in 2007 (tabel 2.1).³ De capaciteit in de vrouwenopvang is in 2009 min of meer stabiel gebleven, terwijl het aantal plekken in de maatschappelijke opvang afnam.

tabel 2.1: totale capaciteit van bij de Federatie Opvang aangesloten instellingen 2007-2009, absolute aantallen en indexcijfers (2007=100).

<i>Totale capaciteit</i>	<i>2007</i>	<i>2008</i>	<i>2009</i>
MO en VO samen	17.732	21.020	19.634
Maatschappelijke Opvang	14.665	17.832	16.403
Vrouwenopvang	3.067	3.188	3.231
<i>Indexcijfers (2007=100)</i>	<i>2007</i>	<i>2008</i>	<i>2009</i>
MO en VO samen	100	119	111
Maatschappelijke Opvang	100	122	112
Vrouwenopvang	100	104	105

Bronnen: MMO (2008, 2009, 2010)

De kanttekening die bij deze cijfers geplaatst kan worden, is dat het alleen die gegevens betreft van instellingen waarvan de capaciteit bekend is, dat de response van jaar tot jaar verschilt, dat van een deel van de instellingen de capaciteit geschat moet worden en dat er ook aanbieders zijn die niet bij de Federatie Opvang zijn aangesloten. Daarom is

² Het totaal van 19.700 is inclusief de in de inleiding genoemde 82 plaatsen in de 14 instellingen die geen gegevens aanleverden. In de rest van dit rapport worden zij buiten beschouwing gelaten omdat er verder weinig over bekend is en omwille van de vergelijkbaarheid met voorgaande jaarberichten.

³ Betekenis van symbolen in tabellen in deze rapportage: - = nihil; 0 = minder dan 1.

het zinnig om specifiek naar die instellingen te kijken die over de jaren heen gegevens aanleverden.

Het beeld dat oprijst uit tabel 2.1 is dat in 2008 de capaciteit toenam en in 2009 weer afnam, maar wel op een hoger aantal uitkomt dan in 2007. Dit beeld wordt bevestigd door de gegevens van de instellingen die over meerdere jaren gegevens aanleverden. Er waren 52 instellingen die zowel over 2008 als over 2009 gegevens aanleverden. Deze 52 instellingen maken 95% van de totale capaciteit uit in 2008 en 92% van die in 2009. Deze 52 geven dus een goed beeld van de ontwikkelingen in de totale capaciteit. Zij vertegenwoordigden in 2008 19.960 plekken en in 2009 18.011 plekken. Bij deze 52 instellingen trad dus een daling op van 1.949 plekken, dat is een daling van 10% van de totale capaciteit ten opzichte van 2008. In 2008 waren er 49 instellingen die zowel gegevens over 2008 als 2007 leverden. Toen nam de capaciteit bij deze instellingen toe ten opzichte van 2007.

2.2 Capaciteit maatschappelijke opvang naar voorzieningensoort 2007-2009

De instellingen voor maatschappelijke opvang bieden verschillende soorten diensten, variërend van laagdrempelige opvang tot 24-uurs woonvoorziening en van dagbesteding tot al dan niet ambulante woonbegeleiding (zie Bijlage 1 voor een toelichting op de verschillende voorzieningensoorten). In tabel 2.3 zijn de volgende trends te zien in het aanbod van soorten voorzieningen in de maatschappelijke opvang:

- De totale capaciteit in de maatschappelijke opvang is iets gedaald ten opzichte van 2008.
- Deze daling moet vooral toegeschreven worden aan een vermindering van de capaciteit in het begeleid wonen cq woonbegeleiding (tabel 2.2). Deze capaciteit nam af met 1.354 plaatsen: dat is een daling van 5 procentpunt.
- De 24-uurs-woonvoorzieningen maken een ander belangrijk deel uit van de diensten die de maatschappelijke opvang biedt. Deze voorzieningensoort maakt 27% uit van de totale capaciteit in de maatschappelijke opvang. Er komt meer capaciteit in de 24-uurs-woonvoorzieningen, zowel absoluut (sinds 2007) als in percentage van de totale capaciteit (sinds 2008).
- De dag- en de nachtopvang maken nog steeds ongeveer een derde uit van de totale capaciteit. De capaciteit in de nachtopvang bleef in 2008 ongeveer gelijk, maar nam in 2009 met 10 procent af.
- Bij de preventieprojecten is een duidelijke stijgende lijn zichtbaar.

tabel 2.2 capaciteit in de maatschappelijke opvang naar voorzieningensoort, 2007-2009 (absoluut en in procenten).^a

	2007		2008		2009	
	capaciteit	in %	capaciteit	in %	capaciteit	in %
Dag Opvang	3.047	21	3.687	21	3.679	22
Nacht Opvang	1.783	12	1.794	10	1.610	10
24 uurs (crisis) opvang	903	6	879	5	948	6
24 uurs meerzorg	749	5	811	5	664	4
24 uurs woon	3.780	26	4.165	23	4.380	27
Begeleid wonen	4.312	29	5.875	33	4.521	28
Preventie projecten	61	0	161	1	299	2
Sociale activering	30	0	460	3	302	2
Totaal MO	14.665	100	17.832	100	16.403	100

a De gegevens voor 2007 en 2008 zijn omwille van vergelijkbaarheid met eerdere monitorrapportages 'bevroren' op de stand van zaken ten tijde van rapportage. Naderhand zijn er nog enkele kleine correcties op de gegevens 2007 en 2008 geweest.

Bronnen: MMO (2008, 2009, 2010).

Mogelijk is in de stijging van het aantal 24-uurs woonvoorzieningen een weerslag te zien van de inspanningen van de centrumgemeenten, die programma's opzetten om verblijfsvoorzieningen te realiseren voor een aantal doelgroepen zoals dakloze verslaafden. Hoewel preventieprojecten maar een klein deel uitmaken van het dienstenaanbod van instellingen voor maatschappelijke opvang, kan de stijging van dit soort projecten gezien worden als een bescheiden stap in toenemende integratie van de maatschappelijke opvang in het bredere lokale maatschappelijke ondersteuningsbeleid. Gemeenten zetten steeds vaker instrumenten in om dakloosheid te voorkomen zoals wijksignaleringsnetwerken en meldpunten woonoverlast. Kennelijk spelen instellingen voor maatschappelijke opvang hier steeds vaker een rol in.

Een daling in de totale capaciteit in het begeleid wonen is opmerkelijk, aangezien de centrumgemeenten er in hun Stedelijke Kompassen en Plan van Aanpak naar streven dakloosheid te voorkomen bij ex-daklozen en dreigend daklozen, en de huidige daklozen een zo zelfstandig mogelijk bestaan te bieden. Woonbegeleiding past goed in dat streven en vanuit dat oogpunt zou een stijging eerder te verwachten zijn.

Het is mogelijk dat de totale capaciteit van het begeleid wonen helemaal niet daalt, maar dat dit soort diensten alleen steeds minder gefinancierd worden vanuit de Wmo en meer vanuit de AWBZ. Uit gegevens van de RIBW-alliantie blijkt namelijk dat het aantal plekken beschermd wonen in RIBW's tussen 2008 en 2009 met 403 plaatsen steeg en het aantal aantal cliënten begeleid zelfstandig wonen met 1.281 toenam (Van Tuijn et al, 2010: 4).⁴ De daling van de capaciteit in het begeleid wonen in de maatschappelijke opvang (-1.354) wordt dus meer dan gecompenseerd door uitbreiding van het beschermd en begeleid zelfstandig wonen bij RIBW's (resp +403 plaatsen en +1.281 cliënten). Ook cijfers van de Nederlandse Zorgautoriteit laten een stijging zien van de capaciteit in het beschermd wonen (Van Dijk, Knispel en Nuijen, 2010).

Mogelijk hebben instellingen cliënten die aan huis (AWBZ-gefinancierde) begeleiding krijgen niet meer tot de groep 'begeleid wonen' gerekend. Plausibel is dat instellingen alleen cliënten die in een door de instelling gehuurd huis wonen tot 'plaatsen begeleid wonen' rekenen. Daarnaast is een deel van de sociale pensions en internaatsafdelingen omgebouwd tot kleinschalige woonvoorziening voor psychiatrische patiënten - AWBZ intramurale zorg, ook wel RIBW genoemd. Deze capaciteit wordt door de instellingen mogelijk niet langer opgegeven als capaciteit in de maatschappelijke opvang. Het betreft wel dezelfde cliënten die er gebruik van maken.

Het financieringskader van het begeleid wonen staat ter discussie. Volgens voorlopige afspraken over de 'grensstrook' tussen AWBZ en Wmo behoren (preventieve) ambulante woonbegeleiding van zelfstandig wonende potentiële of ex-daklozen tot de lokale taken die relevant zijn voor de specifieke uitkering maatschappelijke opvang (Cebeon, 2009: 21) en behoren bepaalde opvangvoorzieningen voor lang verblijf tot de voorzieningen buiten de objectieve verdeelsystematiek (ibidem: 20).

---

⁴ Onder RIBW's moeten hier ook de RIBW afdelingen van maatschappelijke opvanginstellingen gerekend worden.

2.3 Capaciteit vrouwenopvang naar voorzieningensoort 2007-2009

Uit tabel 2.3 blijken de volgende trends in het aanbod in de vrouwenopvang:

- In de vrouwenopvang bleef de totale capaciteit ongeveer gelijk aan die in 2008;
- Anders dan in de maatschappelijke opvang maken 24-uurs-woonvoorzieningen de hoofdmoot uit van de dienstverlening van de vrouwenopvang: deze maken zes tiende van de totale capaciteit in de vrouwenopvang uit;
- Ook in de vrouwenopvang neemt het aantal preventieprojecten toe;
- Het aantal 24-uurs woonvoorzieningen met partiële begeleiding neemt in 2009 af;
- De daling van het aantal plaatsen voor begeleid wonen in de vrouwenopvang die zich in 2008 voordeed, zette in 2009 door.

Instellingen voor vrouwenopvang bieden ongeveer evenveel preventieprojecten als instellingen voor maatschappelijke opvang, hoewel de totale capaciteit in de maatschappelijke opvang ruim vijf maal groter is dan die in de vrouwenopvang. Uit interviews met instellingen voor vrouwenopvang bleek dat zij nieuwe producten als 'begeleid terugkeer' –waarin vrouw en partner begeleid worden in het naar huis terugkeren van de vrouw– niet goed kunnen registreren in hun registratiesysteem (Tuynman, Planije en Been, 2010). Waarschijnlijk wordt een deel van dit soort diensten geregistreerd als preventieproject.

tabel 2.3 capaciteit in de vrouwenopvang naar voorzieningensoort, 2007-2009 (absoluut en in procenten).^a

	2007		2008		2009	
	capaciteit	in %	capaciteit	in %	capaciteit	in %
Dag Opvang	210	7	210	7	210	6
Nacht Opvang	23	1	27	1	44	1
24 uurs (crisis) opvang	305	10	358	11	363	11
24 uurs woon 24 uur	949	31	1.033	32	1.048	32
24 uurs woon partieel	904	29	963	30	854	26
Begeleid wonen	626	20	480	15	442	14
Preventie projecten	50	2	117	4	270	8
<i>Totaal VO</i>	<i>3.067</i>	<i>100</i>	<i>3.188</i>	<i>100</i>	<i>3.231</i>	<i>100</i>

a De gegevens voor 2007 en 2008 zijn omwille van vergelijkbaarheid met eerdere monitorrapportages 'bevoren' op de stand van zaken ten tijde van rapportage. Naderhand zijn er nog enkele kleine correcties op de gegevens 2007 en 2008 geweest.

Bronnen: MMO (2008, 2009, 2010).

3 Cliënten in de opvang in 2009

3.1 Aantal cliënten in de opvang.

Voor een landelijke telling van cliënten van maatschappelijke opvang en vrouwenopvang moet elke cliënt maar één keer geteld worden, ook als deze gebruik heeft gemaakt van meerdere opvangvoorzieningen in het hele land. Daartoe exporteren de lidinstellingen die gebruik maken van de registratiesystemen Regas, Clever of Octo hun cliëntgegevens naar een module die de gegevens anonimiseert en versleutelt. Dit geanonimiseerde bestand wordt vervolgens beveiligd naar de Federatie Opvang gestuurd. Privacygevoelige, tot de persoon herleidbare, gegevens verlaten de instelling dus niet. Via de versleutelde NAW-gegevens kunnen de bestanden van afzonderlijke instellingen aan elkaar gekoppeld worden, zodat een landelijk bestand met unieke cliënten ontstaat.

De 39 instellingen die cliëntgegevens aanleverden vertegenwoordigen een totale capaciteit van 15.523 plaatsen, dat is 78% van de totale capaciteit. De instellingen voor maatschappelijke opvang die cliëntgegevens aanleverden beslaan 77% van de capaciteit in de MO en die voor vrouwenopvang 82% van de capaciteit in de VO. Dit zijn respectabele percentages om een representatief beeld te kunnen schetsen van de cliënten in de maatschappelijke opvang en vrouwenopvang, maar daarbij moet wel bedacht worden dat de gegevens niet de volledige populatie beschrijven. De percentages in dit hoofdstuk zijn daarom veelzeggender dan de absolute aantallen.

De instellingen die cliëntgegevens leverden zijn gemiddeld groter dan de instellingen die dit niet deden. In de maatschappelijke opvang was de gemiddelde capaciteit 444 plaatsen in instellingen die wel cliëntgegevens aanleverden versus 186 in instellingen die geen gegevens aanleverden en in de vrouwenopvang gemiddeld 102 versus gemiddeld 40.⁵ Daarnaast zagen we al (in §1) dat onder de instellingen die geheel geen gegevens aanleverden een aantal instellingen voor zwerfjongerenopvang waren. De interviews voor de eerder genoemde quick scan (Tuynman, Planije en Been, 2010) wekten de indruk dat vooral instellingen voor zwerfjongerenopvang een grote registratiedruk ervaren. Het is aannemelijk dat deze instellingen ondervertegenwoordigd zijn in de response.

Dit gezegd zijnde, werden deze 15.523 plaatsen gebruikt door 48.080 unieke personen.⁶ Daarbij is rekening gehouden met de volgende dubbeltellingen:

- 1.336 mensen die zowel trajecten in de MO en VO doorliepen
- 204 minderjarigen die zowel trajecten in de MO of VO doorliepen als in de jeugdzorg.

tabel 3.1 aantal unieke cliënten waarover gegevens bekend zijn per sector, 2009

	<i>Aantal plekken (capaciteit) waarover in 2009 cliëntgegevens aangeleverd zijn</i>	<i>Aantal unieke cliënten in 2009 waarover gegevens bekend zijn.</i>
Maatschappelijke opvang	12.869	38.524
Vrouwenopvang	2.654	11.096
Totaal	15.523	48.080 ^a

⁵ MO: $p < 0,05$; VO: $p < 0,01$.

⁶ Hierbij zijn de personen die al meer dan 30 jaar gebruik maakten van de opvang buiten beschouwing gelaten, evenals personen die gebruik maakten van 'overige opvangtrajecten'.

a Het totaal van deze twee is 49.620 en niet 48.080. Dat komt doordat 1.336 cliënten die zowel trajecten in de MO als in de VO doorliepen en 204 cliënten die zowel in MO of VO als in de jeugdzorg een traject kregen.

Niet meegeteld zijn 1.251 cliënten die geregistreerd staan als ouder dan 100 jaar. Dit zijn over het algemeen mensen die wel gebruik maakten van diensten van aanbieders van maatschappelijke opvang of vrouwenopvang, maar die geen traject kregen. Dat kunnen mensen zijn die zich telefonisch of bij de balie melden en doorverwezen of afgewezen worden, tot mensen bij wie complete intakes worden afgenomen en vervolgens niet in traject komen omdat ze uit beeld raken, bijvoorbeeld vanwege detentie. Bij al dit soort diensten wordt geen volledig formulier over de cliënt ingevuld. In sommige instellingen registreren medewerkers cliënten in dergelijke gevallen door bijvoorbeeld 1111 als geboortejaar in te vullen. In dit jaarbericht tellen we deze cliënten niet mee, omdat het niet duidelijk is hoe veel instellingen dit soort diensten als zodanig registreren, noch hoeveel instellingen deze verrichtingen niet registreren.

Van deze 1.251 waren er 819 die bij de vrouwenopvang geregistreerd werden. Veel aanbieders van vrouwenopvang die ook de rol van Advies- en Steunpunt Huiselijk Geweld vervullen, verstrekken ook eenmalige of kortcyclische adviezen of verwijzen mensen door naar andere hulpverleners (Tuynman, Planije en Been, 2010). Mogelijk registreren instellingen voor vrouwenopvang dit soort diensten ook met een onmogelijk geboortejaar.

Naar schatting hebben niet meer dan 65.100 personen gebruik gemaakt van diensten van de maatschappelijke opvang en vrouwenopvang. Deze schatting is het aantal bekende unieke gebruikers inclusief de 'honderdplussers', gedeeld door het percentage van de totale capaciteit dat vertegenwoordigd wordt door de instellingen die cliëntgegevens aanleverden.^{7, 8} De schatting is waarschijnlijk aan de hoge kant, omdat:

- de instellingen die geen gegevens aanleverden kleiner zijn dan de instellingen die wel gegevens aanleverden;
- er overlap is tussen cliënten die gebruik maakten van instellingen die wel gegevens aanleverden en cliënten van instellingen die dat niet deden.

---

⁷ Voor de MO zijn van 38.524 unieke cliënten gegevens bekend en 432 'honderdplussers'. Deze cliënten maakten gebruik van instellingen die 77% van de totale capaciteit in de MO besloegen. Voor de VO zijn 11.096 cliënten bekend en 819 'honderdplussers' uit 82% van de totale capaciteit. De schatting is dan $(38.524+432)/0,77 + (11.096+819)/0,82$.

⁸ Voor deze schatting moet worden aangenomen dat cliënten even lang verblijven in de responderende instellingen als in de instellingen die geen cliëntgegevens leverden. Wanneer de verblijfsduur bij de ontbrekende instellingen significant afwijkt, kunnen er meer of minder mensen van 1 capaciteitsplek gebruik maken dan nu verondersteld wordt.

3.2 Leeftijd en geslacht van cliënten

Tabel 3.2 toont de leeftijd en het geslacht van cliënten in de maatschappelijke opvang. Daaruit blijkt dat:

- een groot deel van de cliënten van de maatschappelijke opvang (70%) mannen zijn;
- er bijna 2000 mannen in de vrouwenopvang zijn: dit zijn merendeels (83%) kinderen (< 18jr);
- er in de vrouwenopvang veel meer kinderen zijn dan in de maatschappelijke opvang: in de VO is 34% jonger dan 18 jaar, in de MO is dat 7%;
- 11% van de cliënten jong volwassene is (18-22jr);
- cliënten in de vrouwenopvang beduidend jonger zijn dan in de maatschappelijke opvang: 53% van de cliënten MO zijn tussen de 31 en 64 jr, versus 32% in de VO en in de MO 3% is 65 jaar of ouder versus bijna niemand in de VO.

tabel 3.2 leeftijd en geslacht van bekende unieke cliënten in de maatschappelijke opvang en vrouwenopvang, absoluut en als percentage, 2009.

	Totaal Maatschappelijke Opvang en Vrouwenopvang		Maatschappelijke Opvang		Vrouwenopvang	
	%	(N)	%	(N)	%	(N)
Aantal cliënten	100	48.080^a	100	38.524	100	11.096
geslacht onbekend/ niet ingevuld	0	66	0	53	0	13
geslacht bekend	100	49.554	100	38.471	100	11.083
Geslacht	%	(N)	%	(N)	%	(N)
Man	59	29.003	70	27.007	18	1.996
Vrouw	41	20.551	30	11.464	82	9.087
Totaal	100	49.554	100	38.471	100	11.083
Leeftijd	%	(N)	%	(N)	%	(N)
leeftijd onbekend/ niet ingevuld	1	305	0	94	2	211
leeftijd bekend	99	49.315	100	38.430	98	10.885
Leeftijd	%	(N)	%	(N)	%	(N)
jonger dan 5 jr	5	2.227	2	625	15	1.602
5-11 jr	4	1.903	2	759	11	1.144
12-17 jr	4	1.821	3	1.004	8	817
18-22 jr	11	5.641	11	4.053	15	1.588
23-30jr	18	8.658	17	6.490	20	2.168
31-40 jr	22	10.945	23	8.885	19	2.060
41-50 jr	21	10.332	24	9.231	10	1.101
51-64 jr	13	6.632	16	6.261	3	371
65 + jr	2	1.156	3	1.122	0	34
Totaal	100	49.315	100	38.430	100	10.885

a Dit aantal is gecorrigeerd voor 204 minderjarigen die ook gebruik maakten van de jeugdzorg en 1.339 cliënten die diensten afnamen bij zowel een instelling voor maatschappelijke opvang als bij een instelling voor vrouwenopvang. Bij de andere totalen zijn deze dubbeltellingen wel meegerekend.

Niet meegeteld zijn 1.251 mensen met leeftijd van meer dan 100 jaar: zij namen wel diensten af (bv intake, advies), maar kregen geen traject of werden afgewezen.

De Rijksoverheid en lokale overheden streven er naar om jongeren zoveel mogelijk gescheiden van de volwassenenopvang op te vangen (Rijk en vier grote steden, 2011: 28). Het is op basis van deze gegevens niet te achterhalen of kinderen en jongeren opgevangen worden in voorzieningen die voor hen geschikt zijn, zoals zwerfjongerenopvang of opvang voor gezinnen. De instellingen registreren hun capaciteit

niet als zodanig. Wel is bekend dat 5% van de cliënten van de nachtopvang tussen de 18 en 22 jaar is (zie tabel 3.5 in §3.3). De Federatie Opvang is van mening dat de nachtopvang voor hen geen geschikte voorziening is omdat hen daar geen adequate begeleiding en veilige omgeving kan worden geboden en de overige gebruikers een slecht rolmodel voor de jongere groep zijn.

Er zijn bijna 6.000 minderjarige cliënten (jonger dan 18) waarvan gegevens bekend zijn. De meesten van hen (3.563; 60%) verblijven in de vrouwenopvang. Wanneer we het aantal corrigeren voor de instellingen die geen gegevens aanleverden over cliënten, kan geschat worden dat er zo'n 7.400 minderjarigen in de maatschappelijke (3.100) of in de vrouwenopvang (4.300) verblijven.⁹ Naar schatting verblijven er 7.200 jong volwassenen (18 t/m 22 jr) in de maatschappelijke opvang (5.300) of in de vrouwenopvang (1.900). Zij staan bijna allemaal (95%) ingeschreven als hoofdaanmelder; slechts een klein deel van hen is met hun ouder(s) mee gekomen.

Uit tabel 3.3 blijkt dat er steeds meer vrouwen worden opgevangen in de maatschappelijke opvang en dat er in 2009 minder mannen in de vrouwenopvang waren dan voorgaande jaren. Het achterhalen van de oorzaak van deze daling vergt nader onderzoek.¹⁰

tabel 3.3: geslacht van cliënten in MO en VO, 2007-2009, in procenten

Geslacht	Maatschappelijke Opvang			Vrouwenopvang		
	2007	2008	2009	2007	2008	2009
Man	77	75	70	22	22	18
Vrouw	23	25	30	78	78	82
Totaal	100	100	100	100	100	100

Bronnen: MMO (2008, 2009, 2010).

De leeftijdsverdeling van de cliënten is voor de jongere leeftijdscategorieën lastig te vergelijken over de jaren doordat in 2010 de definitie voor zwerfjongeren werd vastgesteld (TK 2009/2010). Naar aanleiding daarvan pasten we in dit jaarbericht de leeftijdscategorieën aan. Voor de maatschappelijke opvang valt op dat er sinds 2007 relatief steeds meer mensen jonger dan 31 jaar worden opgevangen: dit aandeel steeg van 28% in 2007 naar 32% in 2008 tot 35% in 2009. Navent daalt het aandeel 31 tot en met 50-jarigen in de maatschappelijke opvang (tabel 3.4).

In de vrouwenopvang worden er in 2009 relatief minder kinderen (tot 18 jaar) opgevangen dan voorgaande jaren. Daarentegen is het percentage 18-tot en met 30-jarige cliënten in de vrouwenopvang hoger dan in voorgaande jaren. Het aandeel cliënten van 65 jaar en ouder in de vrouwenopvang neemt sinds 2007 gestaag af (tabel 3.4).

⁹ Zie toelichting voor deze schatting in § 3.1 en noten 7 en 8.

¹⁰ De bij convenant (Staatscourant, 2008) afgesproken uitbreiding met 40 plaatsen voor mannelijke slachtoffers van ernstige bedreiging door relationeel geweld zijn inmiddels gerealiseerd. Alle aanbieders van deze plaatsen leverden voor deze monitor gegevens aan over capaciteit en hun cliënten. De cliënten van deze voorzieningen zijn dus inbegrepen in deze en andere tabellen.

tabel 3.4: leeftijd van cliënten in MO en VO, 2007-2009, in procenten

	Maatschappelijke opvang			Vrouwenopvang		
	2007	2008	2009	2007	2008	2009
0 t/m 15 jaar	4	^a	^b	38	^a	^b
0 t/m 17 jaar	^b	6	7	^b	39	34
18 t/m 30 jaar	24 ^c	26	28	32 ^c	30	35
31 t/m 40 jaar	26	24	23	17	17	19
41 t/m 50 jaar	26	25	24	9	10	10
51 t/m 64 jaar	16	17	16	3	3	3
65+	4	4	3	2	1	0
Totaal	100	100	100	100	100	100

a niet gepresenteerd, percentage opgeteld bij 16 en 17-jarigen.

b onvergelykbare leeftijdscategorie

c 16 t/m 30 jaar

Bronnen: MMO (2008, 2009, 2010).

3.3 Voorzieningengebruik naar leeftijd

Tabellen 3.5 en 3.6 tonen dat de verschillende voorzieningen verschillende leeftijdsgroepen bedienen. Uit de leeftijdsopbouw van cliënten naar voorzieningensoort in de *maatschappelijke opvang* (tabel 3.5) blijkt het volgende:

- gezinnen met kinderen worden voornamelijk opgevangen in de crisisopvang: kinderen (t/m 17 jr) en jong volwassenen (18-22 jr) maken ongeveer een derde uit van de cliënten van de crisisopvang en dit is een veel hoger aandeel dan onder cliënten van de overige voorzieningensoorten;
- gezinnen met kinderen in de maatschappelijke opvang krijgen daarnaast relatief vaak begeleid wonen: één op de tien cliënten van begeleid wonen is jonger dan 18 jaar;
- behalve in de crisisopvang maken ook relatief grote percentages jong volwassenen (18-22-jarigen) gebruik van begeleid wonen en 24-uurs woonvoorzieningen;
- het komt enkele keren voor dat er kinderen in de dag- of nachtopvang zijn, maar 95% van de gebruikers van de dag- of nachtopvang is ouder dan 23 jaar; zo'n 5% is tussen de 18 en 22 jaar;
- 24-uurs meerzorgvoorzieningen worden voornamelijk gebruikt door relatief oudere cliënten: 83% is er ouder dan 40 jaar.

tabel 3.5: leeftijdsopbouw cliënten MO naar voorzieningensoort, in procenten, 2009^a

	0-17 jr	18-22 jr	23 - 40 jr	41-64 jr	65+ jr
Dag Opvang	1	4	43	49	3
Nacht Opvang	1	5	47	45	2
24 uren (crisis) opvang	17	16	40	26	1
24 uren meerzorg	1	1	15	66	17
24 uren woon	3	12	36	46	3
Begeleid wonen	9	11	37	39	3
Preventie projecten	6	9	47	35	3
Sociale activering	1	10	45	43	1

a exclusief 645 cliënten van de VO die gebruik maakten van MO

Uit de leeftijdsopbouw van cliënten in de *vrouwenopvang* blijkt het volgende (tabel 3.6):

- in de vrouwenopvang worden over het algemeen veel hogere percentages kinderen opgevangen dan in de maatschappelijke opvang;

- als er jong volwassenen (18-22-jr) bij betrokken zijn probeert de vrouwenopvang vaak begeleid wonen te bieden: de cliënten van begeleid wonen zijn gemiddeld het jongst van de verschillende voorzieningensoorten in de VO;
- in de dag- en nachtopvang, de crisisopvang en preventieprojecten is meer dan de helft ouder dan 23 jaar
- er zijn relatief weinig meisjes 18-22 jr in dagopvang: de gebruiksters van de dagopvang zijn gemiddeld het oudst van de verschillende voorzieningensoorten in de VO.

tabel 3.6: leeftijdsopbouw cliënten VO naar voorzieningensoort, in procenten, 2009

	0-17 jr	18-22 jr	23 - 40 jr	41-64 jr	65+ jr
Dag Opvang	32	5	44	19	-
Nacht Opvang	28	14	44	14	-
24 uurs (crisis) opvang	32	14	41	13	0
24 uur woon partieel	43	11	34	11	0
24 uurs woon 24 u	42	14	35	8	0
Begeleid wonen	38	23	28	10	0
Preventie projecten	31	13	44	12	-

3.4 Nationaliteit van cliënten in de opvang

Sinds 1999 maakt het CBS onderscheid in westerse (Europa, Noord-Amerika, Oceanië, Indonesië en Japan) en niet-westerse allochtonen (Turkije, Afrika, Latijns-Amerika en Azië m.u.v. Indonesië en Japan). Bij de niet-westerse allochtonen wordt vaak gespecificeerd naar de volgende herkomstlanden: Turkije, Marokko, Suriname en de Nederlandse Antillen/Aruba. Dit zijn tevens de belangrijkste doelgroepen van het minderhedenbeleid (CBS, 2000). In dit jaarbericht onderscheiden we bij de westerse allochtonen de Midden- en Oost-Europeanen van de overige westerse allochtonen.

In vergelijking met de cijfers van 2008 is het percentage van cliënten met een onbekende nationaliteit gestegen. Dat heeft onder andere te maken met twee aanbieders waarvan beduidend minder gegevens beschikbaar zijn over dit onderwerp. De oorzaak is onbekend. In de vrouwenopvang gaat het verder vooral om cliënten van 'overige dienstverlening' waarvan over de nationaliteit beperkte gegevens bekend zijn.

Van 64% van de cliënten is de nationaliteit wel bekend en daar valt het volgende over te zeggen (tabel 3.7)¹¹:

- de cliënten van de maatschappelijke opvang en vrouwenopvang hebben een diverse achtergrond: er konden 155 nationaliteiten worden geteld;
- van vier op de tien cliënten van de maatschappelijke opvang en vrouwenopvang is de nationaliteit niet bekend;
- voor zover bekend heeft het merendeel van de cliënten de Nederlandse nationaliteit: 15% heeft een niet-Nederlandse nationaliteit;
- het aandeel niet-Nederlanders is in de vrouwenopvang hoger (23%) dan in de maatschappelijke opvang (13%);
- de cliënten met een Midden- en Oost Europese nationaliteit maken slechts 2% uit van het totaal aantal cliënten;

¹¹ Het is niet bekend of cliënten meerdere nationaliteiten hebben. Bij aanmelding dienen de cliënten zich te identificeren met een geldig legitimatiebewijs; het door de cliënt getoonde bewijs wordt gebruikt voor het bepalen van de nationaliteit. Voor zover bij de Federatie Opvang bekend vragen medewerkers van de opvanginstellingen de cliënt niet door naar overige nationaliteiten.

- het aandeel cliënten met een niet-westerse nationaliteit is in de vrouwenopvang veel hoger dan in de maatschappelijke opvang (respectievelijk 19 versus 8%).

Tabel 3.7 Nationaliteit van unieke cliënten in de opvang totaal en per sector, in absolute aantallen en in procenten, 2009.

	Totaal (MO en VO samen)		Maatschappelijke Opvang		Vrouwenopvang	
	%	N	%	N	%	N
Aantal cliënten	100	48.080 ^a	100	38.956 ^b	100	11.915 ^b
- waarvan vastgesteld niet-Nederlander	3	1.530	4	1.470	1	60
- waarvan nationaliteit onbekend/ niet ingevuld	33	16.831	32	12.456	37	4.375
- waarvan nationaliteit bekend	64	32.510	64	25.030	63	7.480
Nationaliteit	%	N	%	N	%	N
Nederlandse	85	27.654	87	21.878	77	5.776
Westerse	4	1.380	4	1.081	4	299
-waarvan Midden/ Oost-Europese	2	589	2	428	2	161
-Waarvan overig westerse	2	791	3	653	2	138
Niet-westers	11	3.476	8	2.071	19	1.405
- waarvan Surinaamse	1	390	1	280	1	110
- waarvan Marokkaanse	4	1.171	3	797	5	374
- waarvan Turkse	1	458	1	231	3	227
- waarvan overig niet-westerse	4	1.457	3	763	9	694
Totaal	100	32.510 ^a	100	25.030	100	7.480

a exclusief dubbeltellingen (cliënten die zowel van MO als VO gebruik maken) en afwijzingen (ingevoerd als leeftijd 100 jaar of ouder)

b inclusief dubbeltellingen en afwijzingen

Ook uit 2008 zijn de nationaliteiten van cliënten bekend. Vergeleken met de samenstelling naar nationaliteit met 2008 valt vooral de snelle stijging op van het aandeel cliënten met een Midden- of Oost-Europese nationaliteit in de maatschappelijke opvang. Had in 2008 nog 0,5% van de cliënten van de maatschappelijke opvang een Midden- of Oost-Europese nationaliteit, in 2009 was dat 1,7%: dat is een verdrievoudiging. Hoewel het dus nog steeds om kleine aantallen gaat, verandert deze nationaliteitscategorie sneller dan de andere. Op afstand volgen de cliënten met 'overig niet-westerse' nationaliteiten: deze percentages stegen met een derde in de MO en een kwart in de VO. De aandelen cliënten met een Nederlandse en die met een Surinaamse nationaliteit daalden licht.

Per voorzieningensoort in de *maatschappelijke opvang* valt vooral op dat nationaliteit niet goed geregistreerd wordt in de nachtopvang en bij preventieprojecten. Voor zover de nationaliteit wel bekend is, blijkt dat relatief veel gebruikers van de dagopvang een niet-Nederlandse nationaliteit hebben. Voor het overige zijn er geen grote verschillen tussen de verschillende voorzieningensoorten (zie tabel 3.8). Onder de cliënten met een westerse nationaliteit zijn geen duidelijke verschillen tussen cliënten met Midden- of Oost-Europese nationaliteiten en die met overige westerse nationaliteiten. Midden- en Oost-Europese cliënten maken relatief veel gebruik van de dagopvang en het begeleid wonen en vrijwel niet van 24-uursvoorzieningen met meerzorg of van preventie- en sociale-activeringsprojecten.

Tabel 3.8 Nationaliteit van cliënten in de maatschappelijke opvang naar voorzieningensoort, in procenten, 2009.^a

	Nederlandse	Westerse	Niet-westerse	(n)	waarvan nationaliteit onbekend
Dagopvang	85	6	9	(10.179)	33
Nachtopvang	89	3	8	(7.455)	44
24 uren (crisis) opvang	90	2	8	(2.635)	32
24 uren meerzorg	92	2	6	(864)	25
24 uren woon	90	2	8	(12.034)	23
Begeleid wonen	90	3	7	(10.657)	27
Preventie projecten	93	2	5	(366)	52
Sociale activering	93	1	6	(144)	22

a leesvoorbeeld: er waren 10.179 cliënten van de dagopvang waarover gegevens bekend waren. Van 33% daarvan is de nationaliteit niet bekend. Van de overige 67% waarvan de nationaliteit wel bekend was, had 85% een Nederlandse nationaliteit, 6% een westerse en 9% een niet-westerse nationaliteit.

Alle aantallen inclusief dubbeltellingen en afwijzingen en exclusief cliënten GGz en overige dienstverlening.

In de vrouwenopvang zijn de verschillen tussen de voorzieningensoorten groter (tabel 3.9). Slechts één op de tien cliëntes van de dagopvang heeft een buitenlandse nationaliteit, tegen drie op de tien gebruiksters van de crisisopvang en 24-uurs woonvoorzieningen met partiële begeleiding. Het lijkt er op dat preventieprojecten buitenlandse vrouwen slecht bereiken: slechts 5% van de cliëntes van preventieprojecten heeft een niet-westerse nationaliteit, tegen gemiddeld 19% van de cliënten van de vrouwenopvang.

Tabel 3.9 Nationaliteit van cliënten in de vrouwenopvang naar voorzieningensoort, in procenten, 2009.^a

	Nederlandse	Westerse	Niet-westerse	(n)	waarvan nationaliteit onbekend
Dagopvang	91	2	7	(297)	41
Nachtopvang	78	2	20	(458)	33
24 uren (crisis) opvang	73	4	23	(3.353)	33
24 uur woon partieel	72	4	24	(1.567)	17
24 uren woon 24 u	78	3	20	(2.920)	21
Begeleid wonen	76	4	20	(722)	30
Preventie projecten	94	1	5	(313)	13

a zie toelichting bij tabel 3.8

3.5 Etniciteit van cliënten in de opvang

Tabel 3.10 toont de etniciteit van de cliënten. Daarover kan het volgende worden gezegd:

- van vier op de tien cliënten kan de etniciteit niet bepaald worden omdat één of meer van de geboortelanden van de cliënt en/of zijn of haar ouders niet bekend is;
- minder dan de helft van de cliënten is autochtoon: dat is dus aanzienlijk minder dan het aandeel cliënten met de Nederlandse nationaliteit;
- de aandelen cliënten met een niet-westerse herkomst zijn in de vrouwenopvang hoger dan in de maatschappelijke opvang (respectievelijk 56 versus 40%)
- er zijn in de vrouwenopvang relatief meer cliënten van Turkse herkomst dan in de maatschappelijke opvang.

Tabel 3.10 Etniciteit van unieke cliënten in de opvang totaal en per sector, in absolute aantallen en in procenten, 2009.

Etniciteit	Totaal (MO en VO samen)		Maatschappelijke Opvang		Vrouwenopvang	
	%	(N)	%	(N)	%	(N)
Etniciteit niet bekend/ niet ingevuld	42	21.273	44	17.174	34	4.099
Etniciteit bekend	58	29.598	56	21.782	66	7.816
Totaal	100	48.080 ^a	100	38.956	100	11.915
Nederland	44	12.973	47	10.293	34	2.680
Westerse landen	12	3.455	12	2.679	10	776
- waarvan Midden/ Oost Europa	4	1.121	4	769	5	352
Niet-westerse landen	44	13.170	40	8.810	56	4.360
- waarvan Nederlandse Antillen	7	2.036	7	1.624	5	412
- waarvan Suriname	11	3.232	11	2.461	10	771
- waarvan Marokko	9	2.798	8	1.779	13	1.019
- waarvan Turkije	4	1.204	3	608	8	596
Totaal	100	29.598	100	21.782	100	7.816

a excl dubbeltellingen en afwijzingen, alle andere cijfers inclusief dubbeltellingen en afwijzingen

Wat de etniciteit van cliënten betreft deden zich er geen grote veranderingen voor ten opzichte van 2008. Van alle cliënten van de maatschappelijke opvang en vrouwenopvang heeft –voorzover bekend– 85% een Nederlands paspoort, hoewel maar 44% van hen autochtoon is. Een groot deel van de in het buitenland geboren cliënten met een Nederlandse nationaliteit is geboren in Suriname (29%) of de Nederlandse Antillen (22%).¹²

Mensen die in Nederland geboren zijn en minstens één in het buitenland geboren ouder hebben, worden allochtonen van de tweede generatie genoemd. Eerstegeneratie-allochtonen zijn zelf ook in het buitenland geboren uit minstens één in het buitenland geboren ouder. Opmerkelijk zijn de verschillen naar sector en naar herkomstgroepering in het aandeel eerstegeneratieallochtonen (tabel 3.11):

- in de maatschappelijke opvang is een veel groter deel van de cliënten van de eerste generatie dan in de vrouwenopvang;
- in de maatschappelijke opvang zijn bijna alle Midden- en Oost-Europese cliënten zelf in het buitenland geboren;

¹² Er waren 5.769 cliënten in het bestand met de Nederlandse nationaliteit die niet in Nederland geboren waren en waarvan de nationaliteit en het geboorteland bekend waren. Overige percentages: 10% was geboren in Marokko, 5% in Turkije, 20% in een ander niet-westers land, 2% in een Midden-of Oost-Europees land en 12% in een westers land.

- in de vrouwenopvang worden relatief veel vrouwen met wortels in Turkije en Marokko uit de tweede generatie opgevangen.

De relatief hoge percentages allochtonen van de tweede generatie in de vrouwenopvang hebben te maken met het feit dat in de vrouwenopvang meer vrouwen met kinderen worden opgevangen. Deze kinderen zijn veelal in Nederland geboren en dus van de tweede generatie.

Tabel 3.11 Aandeel allochtonen van de eerste generatie naar herkomstgroepering en sector (in procenten, 2009)^a

	Maatschappelijke opvang	Vrouwenopvang
Midden- & Oost-Europa	96	78
Overig westerse landen	83	68
Nederlandse Antillen	91	66
Suriname	82	60
Marokko	82	59
Turkije	81	57
Overig niet-westerse landen	93	73
Totaal	86	66

a leesvoorbeeld: van de cliënten MO met een Midden- en Oost-Europese etniciteit is 96% van de eerste generatie en 4% van de tweede generatie. In de VO is 78% van de cliënten met wortels in deze landen van de eerste generatie en 22% van de tweede generatie.

3.6 Verblijfsduur van cliënten in de opvang

We achten de registraties van 24-uurs-voorzieningen het betrouwbaarst om een beeld te geven van de gemiddelde verblijfsduur in de maatschappelijke opvang en vrouwenopvang. De registraties van de nacht- en dagopvang blijven in deze paragraaf dus buiten beschouwing. Daarmee krijgen we een beeld van de gemiddelde verblijfsduur van 27.700 cliënten die in 2009 gebruik maakten van 24-uursvoorzieningen in de maatschappelijke opvang en vrouwenopvang of bij wie het dienstenaanbod in 2009 werd beëindigd. Zie tabel 3.12.

Niet verrassend is dat diensten van de 24-uurs crisisopvang het kortst worden gebruikt: zo'n 95% beëindigt het dienstengebruik binnen nul of een jaar.¹³ Kleine percentages (5%) cliënten verblijven er volgens de registraties al 2 jaar of langer in de 24-uurs crisisopvang. Onduidelijk is of deze cliënten echt al zo lang in de crisisopvang verblijven of dat zij inmiddels zijn doorgestroomd naar een andere voorziening maar niet zijn uitgeschreven. Over een lange periode gemeten (alle afgesloten trajecten sinds 1980) verblijven cliënten gemiddeld 4,5 maanden in de crisisopvang MO en 3 maanden in de crisisopvang VO.¹⁴

Naast de crisisopvang zijn er nog van bijna 21.100 cliënten gegevens bekend over de duur van het dienstengebruik in 24-uursvoorzieningen. Zij ronden hun traject over het algemeen binnen 0 of 1 jaar af: van de cliënten in de 24-uurs woonvoorzieningen voor maatschappelijke opvang verblijft een minderheid van vier op de tien (36%) 2 jaar of langer en een op de tien (10%) cliënten in de vrouwenopvang.

¹³ De duur van het traject is hier berekend door het beginjaar van het traject af te trekken van 2009. Dit is onnauwkeurig, omdat trajecten die bijvoorbeeld in december beginnen en in januari eindigen dan een trajectduur van 1 jaar opleveren, hoewel het 0 jaar had moeten zijn. Gegevens betreffen 6.600 cliënten die in 2009 gebruik maakten of hebben gemaakt van de 24-uurs crisisopvang.

¹⁴ N= 2.486 afgesloten trajecten MO en N= 4.071 trajecten VO.

Tabel 3.12 verblijfsduur in jaren naar voorzieningensoort 24-uurs-voorzieningen in absolute aantallen en procenten, 2009^a

	MO 24 uurs (crisis) opvang		MO 24 uurs meerzorg		MO 24 uurs woon		VO 24 uur (crisis) opvang		VO 24 uur woon 24 uur		VO 24 uur woon partieel	
	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N
< 1 jr	77	2.347	50	455	38	5.935	80	2.846	64	1.973	62	998
1 jr	17	530	19	171	25	3.857	16	580	25	774	31	499
2 jr	3	100	8	69	14	2.166	2	61	6	180	4	70
3 jr	1	45	4	37	10	1.519	1	31	4	131	1	20
4 jr	0	13	6	53	7	1.041	1	43	1	28	1	12
5 jr	0	2	5	48	2	312	0	3	0	2	0	6
6 t/m 10 jr	-	-	5	46	3	425	-	-	-	-	1	13
11 t/m 20jr	0	2	2	21	1	183	-	-	-	-	-	2
21 t/m 30jr	-	-	0	2	0	31	-	-	-	-	-	1
	100	3.039	100	902	100	15.469	100	3.564	100	3.088	100	1.621

a excl trajecten die voor 1979 startten. Geteld zijn cliënten die hun traject in 2009 beëindigden of nog in traject waren. Gebruikers zijn geteld bij desbetreffende voorziening (bv. VO-cliënten die gebruik maakten van MO zijn geteld bij MO-voorziening). Berekening verblijfsduur: 2009 – jaar aanvang traject.

Van de 27.700 cliënten van 24-uurs-voorzieningen waarover gegevens bekend zijn over de verblijfsduur zijn er ruim 18.900 cliënten die in 2009 hun traject beëindigden. De meesten van hen bleven er korter dan een jaar, maar in de maatschappelijke opvang verblijven cliënten in de 24-uurs woonvoorzieningen met of zonder meerzorg gemiddeld langer dan een jaar (tabel 3.13). De gemiddelde verblijfsduur in deze twee typen voorzieningen wordt vertekend door een minderheid van de cliënten die er al heel lang verblijft.

tabel 3.13 Gemiddelde duur in dagen van in 2009 afgesloten verleende diensten, naar voorzieningensoort.

Voorzieningsoort	Totaal aantal cliënten die diensten afsloten in 2009	Gemiddelde duur per afgesloten dienst in dagen	Aantal unieke cliënten voor wie een dienst is gestart en afgesloten in 2009	Gemiddelde duur per afgesloten dienst in dagen
VO 24 uur (crisis)opvang	4.071	91	2.291	51
VO 24 uurs woon partieel	1.556	224	539	87
VO 24 uurs woonvoorziening 24 uur	2.331	165	1.181	68
MO 24 uurs (crisis)opvang	2.486 ^a	135 ^a	1.873 ^b	46 ^b
MO 24 uurs woonvoorziening	6.987 ^c	453 ^c	2.379 ^d	73 ^d
MO 24 uurs meerzorg	668	476	298	63

a exclusief 325 cliënten van de VO die gebruik maakten van crisisopvang in de MO (gemiddelde verblijfsduur 42 dagen)

b inclusief 281 cliënten van de VO die gebruik maakten van crisisopvang in de MO

c exclusief 499 cliënten van de VO die gebruik maakten van 24-uurs woonvoorziening in de MO (gemiddelde verblijfsduur 632 dagen)

d inclusief 62 cliënten van de VO die gebruik maakten van 24-uurs woonvoorziening in de MO

Er kon geen formele statistische toets worden gedaan op de gegevens.¹⁵ Desondanks lijkt de gemiddelde verblijfsduur duidelijk te zijn toegenomen in twee typen voorzieningen: de 24 uren woonvoorzieningen met partiële begeleiding in de vrouwenopvang en in de 24-uren meerzorgvoorzieningen in de maatschappelijke opvang (tabel 3.14). Dit laatste is niet verwonderlijk omdat het cliënten betreft die langdurige verpleging en verzorging nodig hebben. Cliënten hebben vaak een indicatie voor Verblijf in een verpleeghuis.

tabel 3.14 gemiddelde verblijfsduur in dagen naar voorzieningensoort, recentelijk gestarte trajecten en beëindigd in 2008 of 2009

	1 of 2 jaar eerder gestart en afgesloten in			in hetzelfde jaar gestart en afgesloten in		
	2008	2009	sig	2008	2009	sig
VO 24 uur (crisis)opvang	197	213		25	51	↑
VO 24 uren woon partieel	294	370	↑	47	87	↑
VO 24 uren woonvoorziening 24 uur	282	311		68	68	
MO 24 uren (crisis)opvang	258	258		42	46	
MO 24 uren woonvoorziening	412	447		85	73	
MO 24 uren meerzorg	284	385	↑	46	63	↑

sig: significante stijging of daling ten opzichte van MMO2009

¹⁵ Alleen geaggregeerde gegevens werden geleverd. Gebruikt werd de T-toets, waarbij de standaarddeviaties geschat zijn op basis van de standaarddeviaties van alle in 2009 afgesloten trajecten.

Bijlage 1: Beschrijving van voorzieningen.

A. 24-uurs woonvoorziening

De kernactiviteit van de 24-uurs woonvoorziening is het bieden van tijdelijk verblijf, gekoppeld aan zorgverlening en (psychosociale) begeleiding. Onderscheidend kenmerk binnen deze voorziening is de relatief lange verblijfsduur (tenminste 6 maanden).

De doelgroep bestaat uit dak- en thuislozen, zowel mannen als vrouwen met eventuele kinderen, met lichtere problematiek waarbij slechts beperkte ondersteuning nodig is en de cliënt redelijk zelfstandig kan functioneren.

Als voorbeeld kan gedacht worden aan internaten, sociaal pensions en evangelische opvang welke in verschillende varianten voorkomen.

B. 24-uurs (crisis)opvangvoorzieningen

De kernactiviteit van 24-uurs (crisis)opvangvoorzieningen is het bieden van tijdelijk verblijf, gekoppeld aan zorgverlening, (psychosociale) begeleiding en crisisinterventie, aan personen in een bedreigende of acute crisissituatie.

Hoofddoelen van hulpverlening zijn het wegnemen van de crisis en het op weg helpen naar een geschikte vervolgsituatie. Het onderscheidende kenmerk binnen deze woonvoorziening is de korte verblijfsduur (gemiddeld verblijf korter dan 3 maanden).

De doelgroep bestaat uit dak- en thuislozen, zowel mannen als vrouwen, bij wie sprake is van multiproblematiek. Dus problemen op meerdere leefgebieden, zoals in relationele sfeer, financiën, verslavings- en/of psychiatrische problematiek.

C. 24-uurs meerzorg

De kernactiviteit van de 24-uurs meerzorgvoorziening is het bieden van tijdelijk verblijf, gekoppeld aan zorgverlening en (psychosociale) begeleiding aan cliënten die voor een langere periode (ernstig) ziek zijn en daarom meerzorg behoeven.

Het onderscheidende kenmerk binnen deze voorziening is dan ook de verpleging en verzorging die aan de cliënten geleverd wordt.

D. Nachtopvangvoorziening

Het karakter van deze opvangvoorziening is laagdrempelig. Deze voorziening heeft een beperkte openstelling en is niet 24 uur per dag beschikbaar. De hulpvragers beschikken niet altijd over een eigen kamer, maar bijvoorbeeld over een bed in slaapzalen. De gemiddelde verblijfsduur is relatief kort: een kort aantal aaneensluitende nachten per keer.

De doelgroep bestaat uit dak- en thuislozen, zowel mannen als vrouwen, die geen gebruik (kunnen of willen) maken van de overige 24-uurs voorzieningen. Vaak hebben deze personen te kampen met problemen op meerdere leefgebieden (multiproblematiek).

E. Dagopvangvoorzieningen

Het karakter van deze opvangvoorziening is laagdrempelig, zonder slaapgelegenheid. Deze voorziening heeft een beperkte openstelling en is niet 24 uur per dag beschikbaar.

De doelgroep bestaat uit dak- en thuislozen, zowel mannen als vrouwen, die geen gebruik (kunnen of willen) maken van de overige 24-uurs voorzieningen. Vaak hebben deze personen te kampen met problemen op meerdere leefgebieden (multiproblematiek).

F. Alle vormen van Begeleid wonen of Woonbegeleiding

Begeleid wonen heeft als hoofdfunctie woonbegeleiding, waarbij de cliënt zelfstandige of onzelfstandige woonruimte huurt van een instelling voor maatschappelijke opvang of vrouwenopvang.

Bij de ambulante woonbegeleiding huurt de cliënt direct van een woningcorporatie en krijgt hij/zij begeleiding bij het wonen vanuit de maatschappelijke opvang.

De doelgroep bestaat uit mensen die dakloos zijn geweest of dit dreigen te worden en (nog) niet in staat zijn volledig zelfstandig te wonen/ leven dan wel uit vrouwen die vanuit een geweldsituatie (weer) een zelfstandig bestaan gaan opbouwen.

G. 24-uurs crisis vrouwenwoonvoorziening

De kernactiviteit van de 24-uurs crisis opvangvoorzieningen is het bieden van tijdelijk verblijf, gekoppeld aan zorgverlening, (psychosociale) begeleiding en crisisinterventie, aan vrouwen en hun kinderen in een bedreigende crisissituatie.

Hoofddoelen van hulpverlening zijn het wegnemen van de crisis en het op weg helpen naar een geschikte vervolgsituatie.

Het onderscheidende kenmerk binnen deze woonvoorziening is de korte verblijfsduur (verblijf korter dan 2 maanden).

De doelgroep bestaat uit vrouwen en hun eventuele kinderen met acute problemen (multiprobleem: relationele, financiële, verslavings- of psychiatrische problematieken en/of geweldservaring).

H. 24-uurs vrouwenwoonvoorziening met 24-uurs begeleiding

De kernactiviteit van deze 24-uurs woonvoorziening is het bieden van tijdelijk verblijf, gekoppeld aan zorgverlening en (psychosociale) begeleiding en behandeling. Onder scheidend kenmerk binnen deze voorziening is de wisselende verblijfsduur (zowel kort als langdurig) en het altijd aanwezig zijn van kinderopvangfaciliteiten. Deze voorziening is veilig doch niet anoniem.

De doelgroep bestaat uit vrouwen en hun eventuele kinderen, bij wie sprake is van multiproblematiek. Dus problemen op meerdere leefgebieden, zoals in relationele sfeer, financiën, verslavings- en/of psychiatrische problematiek en/of ervaring met geweld.

I. 24-uurs vrouwenwoonvoorziening met partiële begeleiding

De kernactiviteit van de 24-uurs woonvoorziening is het bieden van tijdelijk verblijf, gekoppeld aan zorgverlening en (psychosociale) begeleiding. Onderscheidend kenmerk binnen deze voorziening is de partiële begeleiding (aanwezig maandag tot en met vrijdag tijdens kantooruren). De gemiddelde verblijfsduur is 3-6 maanden. De voorziening is veilig en anoniem. De vrouwen hebben gemiddeld minder intensieve begeleiding nodig en zijn zelfredzaam.

De doelgroep bestaat uit vrouwen en hun eventuele kinderen (multiprobleem: relatie- en financiële, verslavings- psychiatrische problematieken en/of geweldservaring).

Capaciteit is als volgt gedefinieerd:

Voor locaties met verblijf: totaal aantal bedden (dus niet: aantal units/kamers).

Voor locaties zonder verblijf: maximum aantal *tegelijk* te begeleiden personen (bijv. bij woonbegeleiding) dan wel het maximum aantal *dat op enig moment tegelijkertijd* van de voorziening gebruik kan maken (bijv. bij een Dienstencentrum).

Voor alle vormen van begeleid wonen of woonbegeleiding: één capaciteitseenheid 3 uur effectief per bewoner (caseload 1:8).

Preventieprojecten

Worden als een aparte voorziening gerekend omdat deze projecten / activiteiten bestaan uit verschillende diensten, zoals signalering, outreachende activiteiten, informatie en advies. Deze activiteiten / projecten zijn vooral bedoeld om te voorkomen dat mensen in een neerwaartse, negatieve spiraal terechtkomen en eventueel hun huis moeten verlaten (Federatie Opvang, 2001).

Bijlage 2: Verantwoording capaciteitsgegevens

tabel B2.1: capaciteit van in 2009 bij de Federatie Opvang aangesloten instellingen en aantal instellingen waarvan de capaciteit (in 2009 of 2008) bekend is, naar registratiesysteem.

Cliënt registratie systeem	Bekende en aangeleverde capaciteit 2009		Capaciteit in 2008 wel en in 2009 niet bekend		Totaal (bekend + opgeschat op basis van 2008)	
	Capaciteit	aantal instellingen	Capaciteit	aantal instellingen	capaciteit	aantal instellingen
Clever	10.172	20	0	0	10.172	20
Regas	8.454	39	61	1	8.515	40
Octo	359	2	0	0	359	2
Anders	367	5	13	1	380	6
Onbekend	191	3	17	1	208	4
Onbekend ^a					82+?	14
Totaal	19.543	69	91	3	19.716	86

a Er waren 14 instellingen die geen informatie leverden over de capaciteit. Daarvan waren er 5 die ook maatschappelijke opvang en/of vrouwenopvang boden en de andere 9 voornamelijk GGz-zorg, beschermd wonen of verpleging en verzorging. Op basis van hun jaarverslagen kan worden opgemaakt dat deze 5 nog 82 plaatsen hebben, waarvan 55 in de zwerfjongerenopvang, 11 maatschappelijke opvang en 16 vrouwenopvang en een onbekend aantal plaatsen begeleid wonen.

Literatuur

Cebeon (2009). *Verdeelsystematiek specifieke middelen voor maatschappelijke opvang, verslavingsbeleid en openbare geestelijke gezondheidszorg*. Amsterdam: Cebeon.

Dijk, S. van, A. Knispel en J. Nuijen (2010). *GGZ in tabellen 2009*. Utrecht: Trimbos-instituut.

Rijk en vier grote steden (2010). *Plan van aanpak dak- en thuislozen (maatschappelijke opvang)*. 2e fase. d/d 4 april 2011. Den Haag: Rijk en vier grote steden.

TK (2009/2010). *Brief van de Minister voor Jeugd en Gezin aan de Tweede Kamer d/d 24 juni 2010*. Kamerstukken II, 32267, nr.5

Staatscourant (2008). *Convenant pilot mannenopvang*. In: *Staatscourant*, 26 juni 2008. nr. 121.

Tuijn, A. van, J. Gijsselaers en E. de Haan (2010). *Tendrapportage 2010 RIBW Alliantie i.s.m. GGZ Nederland*. Amsterdam: RIBW Alliantie.

Tuynman, M., M. Planije en W. Been (2010). *Registratie geregeld. Advies over herziening registratiebepalingen voor instellingen voor maatschappelijke opvang en vrouwenopvang in de Regeling maatschappelijke ondersteuning*. Utrecht: Trimbos-instituut.